

heu
re HEUREMATA
da Humanitaarteaduslikke
ta monograafiad

Jaak Tomberg

KIRJANDUSE LEPITAV OTSTARVE

 **TARTU ÜLIKOOLI
KIRJASTUS**

Tallinn–Tartu 2011

Humanitaarteaduslike monograafiate sari „Heuremata”

Sarja kolleegium:

dr Luule Epner (Tallinna Ülikool / Tartu Ülikool),
prof Cornelius Hasselblatt (Rijksuniversiteit Groningen),
prof emeritus Jaak Kangilaski (Tartu Ülikool),
dr Sirje Olesk (Eesti Kirjandusmuuseum),
prof Thomas Salumets (University of British Columbia),
dr Virve Sarapik (Eesti Kirjandusmuuseum / Eesti Kunstiakadeemia),
prof Jüri Talvet (Tartu Ülikool),
prof Peeter Torop (Tartu Ülikool),
prof Mardi Valgemäe (City University of New York, Lehman College),
prof Rein Veidemann (Tallinna Ülikool).

Projektijuht prof Piret Viires (Tallinna Ülikool / Eesti Kirjandusmuuseum)

Sarja toetavad Haridus- ja Teadusministeeriumi riikliku programmi „Eesti keel ja kultuurimälu” projekt EKKM09-114 „Eelretsenseeritava humanitaarteadusliku monograafiasarja „Heuremata” väljaandmise jätkamine” Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi juures ja Eesti Kultuurkapital.

Käsikirja valmimist on toetanud sihtfinantseeritav teadusteema SF0030054s08 „Mimeesi retoorilised alusmuustrid ja eesti tekstikultuur”, Eesti Teadusfondi grant ETF7679 „Osaluskultuur küberruumis: kirjandus ja tema piirid” ning Eesti Teadusfondi Mobilisatsiooni järeldoktorantuuri grant 1.2.0301.08-0002.

Toimetanud Neeme Lopp

Keeletoimetaja Katrin Puik

Kujundanud Piia Ruber

Väljaanne on eelretsenseeritud.

Autoriõigus: Jaak Tomberg, 2011

ISSN 1736-809X

ISBN 978-9949-19-585-5

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

Tiigi 78, Tartu 50410

SISUKORD

Sissejuhatus	9
--------------	---

I

1. Puhas võimalikkus tegelikkuse substantsina: tegelikkuse luhtumuslikust loomusest	27
1.1. Keele-eelne, keele enese sees	27
1.2. Antagonism ja minimaalne erinevus	31
1.3. Tegelikuse-eelne tegelikkuse enese sees	34
1.4. Puhta võimalikkuse kirjanduslikke võrdpilte	38
1.5. Tegelikustumise loogikad	41
1.6. Tegelikkus kui võimalikkuste kadu: veast, mida tehakse	43
1.7. Subjekt ja tegelikustumine: kirjanduslik võrdpilt	48
1.8. Väljamõeldis ja luhtaminek	52
Lävepakk	59
2. Kirjutamise nõrk messianistlik jõud: luhtumiselt lepitusele	61
Enne kõike	61
2.1. Luhtaminek ajaloo protsessi substantsina: Walter Benjamini ajaloofilosoofilised teesid	62
2.2. Nüüd-ajaga täidetud aja lugu	68
2.3. Unustatud suutmatus tegutseda	73
2.4. Nõrk messianistlik jõud: „Millal sa tuled?”	78
2.5. Kirjutamise lepitav otstarve	85
Lävepakk: ontoloogiliselt ebakõlalt ajaloolisele ebaõiglusele	91

II

3. Ene Mihkelsoni töö üksindus	95
Enne kõike	95
3.1. Küsimine põhimise korduva järele	97
3.2. Piiride hägusus kui mihkelsonliku jutustajahääle substantsiaalne läte	103
3.3. Lugeja konkreetsetaguses ruumis	116
3.4. Läbi isiku põhja käiv kordumine	118
3.5. Kirjutaja, raamat ja töö üksindus	120
3.6. „Mida unustada?”	124
3.7. Ajalooliste võimalikkuste traagilise kao lepitus Lävepakk	127 130
4. Kirjandus ja tundmatu: Luugi lause lepitav toime	131
Enne kõike	131
4.1. Luugi lause	133
4.2. Tundmatu kui tegelik	137
4.3. Lausumisest vakatusse	142
4.4. Vakatuse õõnestav nauding	144
4.5. Naudinguline ja Uus	148
4.6. Kirjanduse tundmatu Lävepakk	150 155
5. Vaikiva kirjutaja võimelisusest	157
Enne kõike	157
5.1. Vaikimisperiodist ühes kirjandusloos: Betti Alveri näide	159
5.2. Giorgio Agamben võimelisusest	163
5.3. Kirjutaja raske vabadus	166
5.4. Bartleby vaikimine – „Ma eelistaks mitte”	169
5.5. Lepitav vaikimine ja vaikimise lepitamine	172
Kokkuvõte	175
The Reconciliatory Purpose of Literature. Summary	183
Kirjandus	191
Tänusõnad	195
Nimeloend	197

Paratamatus on kõigi võimalikkuste täpne endassesuletus. Paratamatusest kirjutada on kirjutada kõige endastmõistetavamast nii, nagu oleks meid sellesse mõistetud, nagu oleksime selles süüdi, aga sel juhul on ka süü suletud endastmõistetavusse nagu vein lähkrisse.

– Aare Pilv, Pingul veinilähkrid

SISSEJUHATUS

Jorge Luis Borgese jutustus „Aleph”¹ räägib loo raamatukoguametnikust Carlos Argentino Danerist, kes on minajutustaja Borgese sõnul juba aastaid vaeva näinud pikema poeemi kallal, mille pealkirjaks on „Maa” ning mis on ajendatud suurejoonelisest plaanist kõik maailmas olemasolev kirja panna, kogu maakera ümarus „värssideks taguda” (FA, 262). Daneri, kes põhjendab ja seletab Borgesele alatasa paljusõnaliselt oma värsside kirjanduslikku suurust, mõjudes seejuures banaalselt ambitsioonikana, on üheks hetkeks jõudnud kirjeldada juba paari hektarit Queenslandi osariigist, üle kilomeetri Obi jõge, Veracruzist pisut põhja pool asuvat gaasihoidlat, Concepcióni ringkonna tähtsamaid kaubamajasid, Mariana Cambaceres de Alveari villat Belgranos Üheteistkümnenda Septembri tänavas ja üht türgi saunade ettevõtet kuulsa Brighton'i supelranna lähistel (FA, 262). Daneri hiigelüritus näib lõputu ning peagi, mil kõrvalasuva pagari poe laiendamist plaanivad ettevõtjad ähvardavad tema maja lammutada, saab minajutustaja teada ka raamatukoguhoidja iselaadse inspiratsiooniallika: tema keldritrepi üheksateistkümnendal astmel on Aleph, „selline punkt ruumis, mis sisaldab endas kõik teised punktid” (FA, 266), ning Daneri on oma lõputuna näivad maailmakirjeldused kirja pannud, lähtudes kogemusest, mis on saanud talle osaks, kui ta sellesse punkti vaatab. Kui jutustaja Borges saab võimaluse Alephit uurida, tulvab temast üle üheaegsete nägemuste lõpmatu, pidurdamatu voog. Ta töödeb, et jääkski neid üksteisega kohakuti asetuvaid nägemusi kirjeldama (kirjanik Borges teeb seda lugeja tarbeks umbes lehekülje), ent takistuseks saab lahendamatu põhiprobleem: „lõpmatu hulga kas või osalinegi loendamine” (FA, 269). Saadud Alephi-kogemuse paistel tunneb ta aukartust, lõputut haletsust, tugevat peapööritust ning hakkab nutma, sest tema silmad „olid näinud seda salajast ja oletatavat eset, mille nime inimesed kuritarvitavad, kuigi ükski inimene pole seda näinud: kujuteldamatut universumit” (FA, 270).

1 J. L. Borges, Fiktsioonid. Aleph. Tlk O. Ojamaa. Tallinn: Varrak, 2000, lk 258–272 (edaspidi FA).

Punkti või eset, mida „Alephi” taustal võiks pidada ruumiliseks kõiksuseks, ent mida sama autori nii mõnegi teise jutustuse kontekstis (näiteks „Hargnevate teede aed”, „Kõikemäletav Funes”, „Paabeli raamatukogu”) võiks tõlgendada ka igaviku, totaalse mälu, totaalse ruumi või, kõige üldisemalt, *puhta võimalikkuse* võrdkujuna, pole kirjandusliku kirjutamise võimaluste piires ilmestanud võib-olla mitte keegi nii põhjalikult kui Borges.² Kõikides nendes lugudes osutatakse jõuliselt ja otseselt inimeses alaliselt ja aktiivselt toimivale määravale suhtele võimalikkusesse enesesse – pidevale suhtele selle kogutervikusse, mis võiks või võinuks olla. Borgesliku ilmestustöö kaudu selgineb niimoodi midagi esmast kirjandusliku kirjutamise (või üldisemalt väljamõeldise kui niisuguse) loomuse kohta: paljususe „kujuteldamatut universumit, mida ükski inimene näinud pole”, saabki püüda hõlmata üksnes väljamõeldise kaudu. Teisisõnu, Borgese fiktsioonid annavad vahetult mõista, et väljamõeldisel on inimolemises oluline roll paratamatuse ja võimalikkuse vahelise suhte põhistamisel.

*

Käesolev uurimus kujutab endast selle rolli üht täpsemat, kirjanduslikule kirjutamisele keskenduvat teoreetilist avamist. Kirjandusteadusliku liigituse kohaselt kuulub edasine kõige rohkem kirjandusteooria valda; tegu on *teooriaga kirjanduse kohta* üldiselt, kuid see ei taotle teoreetilist hõlmavust, vaid pigem ühe teoreetilise arusaama edasiandmist. Seejuures ei ole peamine eesmärk mitte niivõrd vastata üldmääratlevale küsimusele „Mis on kirjandus?”, kuivõrd heita sellele valgust pigem funktsionaalse küsimuse „Kuidas kirjandus toimib?” kaudu.

Niisuguse küsimiseelistuse fookuses on kirjandusliku kirjutamise otsustav roll võimalikkuse ja paratamatuse vahelise pingevälja tasakaalustamisel. Ajaloolise tegelikkuse igapäevase toimimise seisukohalt on raske ette kujutada *pelka paratamatust*, mis jääks tulemuseks siis, kui inimese vaatest tegelikkusele lahutada maha sellega olemuslikult kaasas käiv *vaade võimalikule* – või vähemalt oleks „inimesel” ja „ajaloolisel” selles ettekujutuses harjumuspärasest võrdlemisi erinev tähendusis. Just seda, milline on väljamõeldise ning kirjandusliku kirjutamise roll inimese tegelikkusevaate sujuval alalhoidmisel, järgnev uurimus kirjeldabki. Kuidas määratleda tegelikkust paratamatuse ja võimalikkuse vahelisest suhtest lähtuvalt? Kuidas on selle suhtega seotud subjekt? Mil

2 Minu edasise arutluse käigus selgub, et Aleph puhta võimalikkuse võrdkujuna on vähemalt ühel tasandil problemaatiline.

moel avab, ilmestab ja maandab väljamõeldis inimese pidevat pingetatud kontakti ühelt poolt sellega, mis on paratamatu, ning teiselt poolt sellega, mis võiks või võinuks olla? Ligikaudu selline võiks olla esmane pärimistrajektor, mis mainitud üldist fookust teravdama ja täpsustama hakkab. Kirjandus lepib – niisugune on edasise uurimuse põhitees. Ent *mida?* või mida *millega?* – just selle määratlemiseks olen võtnud järgneva arutlusruumi.

Piisavalt üldised kategooriad (tegelikkus, võimalikkus, paratamatus, väljamõeldis, kirjandus), millega edasine uurimistöö ümber hakkab käima, viivad arutluse vältimatult kirjandusteaduse ja filosoofia vahelisele piirjoonele; ühelt poolt kirjanduse ja konkreetsete kirjandusteoste filosoofilise mõtestamise juurde ning teiselt poolt filosoofiliste ideede kirjandusliku ilmestamise juurde. Kirjanduse olemuse või toime määratlemise ning saadud kirjandusmääratluse analüütilise rakendamise vaheline lõpuni ületamatu lõhe avaldub ohus kasutada kirjandust üksnes filosoofilise instrumendina. Niisugune on ehk kõige suurem metodoloogiline probleem, millega kirjandusfilosoofia silmitsi seisab: kirjandust või selle toimet filosoofiliselt määratledes võib kippuda ununema üksik kirjandusteos oma ainulaadsete individuaalsete iseärasustega. (Paneb mõtlema, kuidas sellisel moel võivad otseku ühildamatult lahutada kirjandus üldiselt ja mõni konkreetne kirjandusteos.) Ühelt poolt võib tagaplaanile jääda kirjandusele ainuomane, poeetiliste visanduste kaudu avalduv lõpmatu seesmine ambivalentsus, mille tähenduslikuks koondamiseks ei piisa tegelikult ühestki filosoofilisest määratlusest, ning kirjandusest võib niimoodi saada pelgalt mingi kindla filosoofilise mõtte edasiandja või filosoofilise selgitusjõu kandja. Teiselt poolt ei pruugi arutluse tulemuseks saadud üldine kirjandusmääratlus öelda midagi konkreetse kirjandusteose ainulaadse eripära või iseloomulike üksiknäansside kohta – mõni üldine mõte kirjanduse kui niisuguse kohta võib ühevõrra ja ühtmoodi kehtida kõikide kirjandusteoste kohta ning niisugune (ehkki loomult õige ja vajalik) kehtivus võib üksikute teoste vahelised erinevused üheväärselt tasandada; kõik kirjandusteosed võivad selle üldise määratluse seisukohast hakata väitma, tähendama või korda saatma üht ja sedasama. Selle raskuse tunnistamisest lähtuvalt pole edasise töö eesmärk niisiis mitte üksnes uurida kirjanduse üht võimalikku üldfilosoofilist otstarvet (kirjanduse toime loomust võimalikkuse ja paratamatuse vahelises pingeväljas), vaid ilmestada välja selgitatud otstarbe valguses nii palju kui võimalik ka üksikute kirjandusteoste või üksikute kirjanike loomingu ainulaadset eripära ning osutada mitmele tasandile, kus rajatavat teoreetilist raamistikku rakendada saaks. Püüd arvestada üksikute kirjandusteoste individuaalsete iseärasustega

tingib suuresti ka edasise töö liigenduse ja kirjanduslike näidete varieeruva rolli uurimuse eri osades. Arutluse esimeses, üldfilosoofilises pooles on kirjanduslik näide peaasjalikult esiletoodava filosoofilise mõtte ilmestamise teenistuses; arutluse teises, kirjandusanalüütilises pooles on rajatud filosoofiline raamistik ise eri kirjandusteoste seesmiste eripärade või kirjandusloolise mitmesuguste aspektide parema esiletõomise teenistuses.

*

Arutlus väljamõeldise üldise toime üle on alati ühtlasi arutlus tegelikkuse olemuse ning tegelikkuse ja väljamõeldise vahelise suhte loomuse üle – väljamõeldise loomuse ja toime kirjeldus sõltub sellest, kuidas teda on tegelikkusega suhestatud.

Nende eelduste ehk tegelikkuse olemuse väljajoonistamisega kõige põhimisemal, keelelis-ontoloogilisel tasandil tegelen käesoleva uurimuse esimeses peatükis „Puhas võimalikkus tegelikkuse substantsina: tegelikkuse luhtumuslikust loomusest”, mis üldjoontes käsitleb keelelist lausumist kui ühe konkreetse lausumisvõimaluse teostumist ja kõikide teiste võimalikkuste kõrvalejäämist ning tegelikkust kui ühe võimalikkustekimbu tegelikkusesse pääsemist ja kõikide teiste võimalikkuste luhtaminekut. Niisuguse käsitluse keskmesse asetub *puhas võimalikkus*, mida esialgses tähenduses määratlen võimalikkuste võimaliku teostumise lõpmatu väljana. Vaatlen mõningaid võimalikkuse mõiste filosoofilisi tagamaid, osutan antagonismi ja minimaalse erinevuse printsiibi kaudu puhtale võimalikkusele kui tegelikkuse substantsile ning uurin võimalikkuse teostumise (puhtvõimaliku geneesi) võimalikke põhimõtteid, et seeläbi lõpuks kirjeldada tegelikkuse *luhtumuslikku loomust* ning näidata *lepitust* (kirjandusliku) väljamõeldise olemusliku eesmärgina.

Võtan arutluse lähtepunktiks Jaan Unduski käsitluse keelelisest substantsist teoses „Maagiline müstiline keel” (1998) ning osutan sellele, kuidas *keele* ja *vaikuse* vahelise suhte kaudu on võimalik teadvustada *paratamatuse* ja *võimalikkuse* vahekorda, nagu ka sellele, kuidas puhta võimalikkuse visandamise kaudu on võimalik kirjeldada tegelikkuse enese eripära. Selle kirjelduse edasiseks *teoreetiliseks horisondiks* saab Henri Bergsonilt ja Gilles Deleuze’ilt võetud idee väesolevast (*virtuel*)³,

3 „Väesolev” on Margus Oti tõlkeleid. Deleuze’i „Bergsonismi” tõlke saatesõnas osutab Ott võimalusele tõlkida *virtuel* ka „virtuaalseks”, ent sinne uurimus eelistab läbivalt kasutada eestipärasemat varianti, seda eelkõige jõuliste (info)tehnoloogiliste kaastähenduste pärast, mis virtuaalsuse mõiste vastuvõttu kallutama kipuvad. (Vt ka M. Ott, Deleuze’i ja Bergsoni laps. – G. Deleuze, Bergsonism. Tlk M. Ott. Tartu: Ilmamaa, 2008, lk 112.)

Gilles Deleuze'i range eristus väesoleva ja võimaliku vahel ning esimese kompromissitu eelistamine viimasele; kirjelduse *esmaseks jõustajaks* aga Slavoj Žižeki Deleuze'i-uurimus „Organid ilma kehadeta” (*Organs Without Bodies*, 2004), mis võimaldab kriitiliste edasiarenduste ja tõlgenduslike teisenduste kaudu rakendada Deleuze'i mõtteskeeme nende teoreetilistele või filosoofilistele kategooriatele, mida Deleuze ise eitab või peab valede probleemide allikaks. Neid refleksiivseid rännakuid ilmestavad peamiste kirjanduslike näidetena Jorge Luis Borgese novell „Hargnevate teede aed”, Mehis Heinsaare novell „Kõhkleja Bernard” ning katked Michel Tournier' romaanist „Reede ehk Lootusesaar Vaikses ookeanis” (*Vendredi, ou, Les limbes du Pacifique*, 1967).

Uurimuse esimene peatükk kirjeldab tegelikkuse luhtumuslikku loomust ja (kirjandusliku) väljamõeldise lepitavat otstarvet eelkõige ruumilisel (keelelis-ontoloogilisel) tasandil, teine peatükk „Kirjutamise nõrk messianistlik jõud: luhtumiselt lepitusele” kannab aga püstitatud struktuuri üle aja(loo)lisuse pinnale. Arusaam tegelikkusest kui millestki, mis loodub lõpmatute luhtuvate võimalikkuste arvel, teiseneb siin mõtteks olevikulisest õnnekujutelmast kui millestki, mis ei põhine mitte sellel, mis võiks tulla, vaid esmajoones sellel, mis *oleks võinud olla*. Õnnekujutelma niisugust loomust avan ulatuslikumalt Walter Benjamini ajaloo filosoofiliste ideede taustal ning iseäranis tema teksti „Ajaloo mõistest” (*Über den Begriff der Geschichte*, 1940) lähema käsitlemise kaudu. Uurin Benjamini käsitlust ajaloo protsessist kui katastroofist – kui võimalikkuste traagilisest luhtumisest – ning täpsustan ja nüansseerin Maurice Blanchot' ja Jacques Derrida mõtete taustal ideed iselaadsest *nõrgast* messianistlikust jõust – revolutsioonilisest lunastuslubadusest, luhtunud võimalikkuste lepituspotsentiaalst –, mida iga põlvkond Benjamini järgi kindla põhimise võimalikkuse kujul salami endas kannab. Selle revolutsioonilise lepituspotsentiaali asetan edasi kirjandusliku kirjutamise foonile⁴ ning vaatlen lõpuks kirjanduse määravat rolli ajaloolise paratamatuse ja luhtunud võimalikkuste vahelise radikaalse pinge võimaliku leevendajana. Niisuguse leevendamise võimalikkuse sisemehhanisme selgitan Eric Santneri ime-määratluse ja Slavoj Žižeki paradigmaatilise lühiühenduse mõiste najal ning Christa Wolfi „Lapsepõlvelõimedest” (*Kindheitsmuster*, 1976) ja Mati Undi „Sügisballist” (1979) võetud kirjanduslike näidete ning nende vahetute tõlgenduste kaudu.

4 Siinkohal tuleb öelda, et niisugune teoreetiline käik ei tähenda Benjamini revolutsiooni mõiste tähendussisu vähendamist või selle jõu kahandamist; pigem tähendab see väljamõeldise kategooria tugevdamist või võimendamist ning selle otsustavat väljanihestamist tegelikkuse ja väljamõeldise vahelisest harjumuspärasest hermeetilisest vastandusest.

Uurimuse põhiline kirjandusfilosoofiline tees kirjanduse lepitava otstarbe kohta on esitatud peaaesjalikult selle esimeses osas. Töö teine, kirjandusanalüütiline osa rakendab selle teesi ning kirjanduslikku kirjutamist võimalikkuse ja paratamatusega siduva üldise teoreetilise raamistiku mõne konkreetse kirjandusliku nähtuse analüüsi teenistusse. Ühelt poolt võiks see välja tuua vastavate nähtuste eripära, kuid teiselt poolt, kaasates mitmesuguseid rakenduskontekste ning levinud kirjandusteoreetilisi mõisteid, ilmestada ja avardada teesi ennast. Seda silmas pidades tuleks siinset uurimust lugeda ühtse tervikuna: viimased kolm peatükki selgitavad paljuski põhjalikumalt seda, millele esimeses kahes on võib-olla üksnes põgusalt osutatud. Näiteks keelelise vakatuse kirjeldused, millest esimene peatükk alguse saab, ei ole täielikud ilma selleta, mida neljanda peatüki lõpuosa neile juurde lisab, jne.

Tinglikule kaksikjaotusele (keelelise lausumise luhtuva loomuse lepitus / ajalooliste võimaluste traagilise kao lepitus), mille raames uurimuse esimene osa kirjanduse või kirjandusliku kirjutamise lepitavat otstarvet käsitleb, vastab peegelstruktuurina uurimuse teises osas käsitletavate kirjanduslike nähtuste valik. Need nähtused on Ene Mihkelsoni romaanitõus, Erkki Luugi lause ja vaikiva kirjutaja võimelisus.

Kirjandust kui ajalooliste võimaluste traagilise kao lepitajat iseloomustab lähemalt siinse arutluse kolmas peatükk „Ene Mihkelsoni töö üksindus”. Võtan lähema vaatluse alla „Nime vaeva” (1994), „Ahasveeruse une” (2001) ja „Katkuhaua” (2007) – Ene Mihkelsoni kolm seni viimast romaani, mis heidavad taasisesiseisvumisjärgsest Eestist pilgu Teise maailmasõja järgsete ajaloosündmuste käsitlusraskustele – ning osutan levinumatest vastuvõtutendentsidest tõukudes sellele, kuidas nende romaanide pindmiste sisulis-temaatiliste sarnasuste tagant paistavad ühe arheloo lõpmatul elluviimisel tekkivad *ainulised* ja *ainuvõimalikud* proosapoeetilised erinevused. Virve Sarapikult pärineva arhelootooria teisenduse ja edasiarenduse taustale asetan Maurice Blanchot’ raamatus „Kirjanduslikkuse ruum” (*L’Espace littéraire*, 1955) esitatud kujutelma autori alalisest viibimisest *töö* ja *raamatu* vahelises pingeväljas, et seeläbi näidata, mil moel Mihkelsoni romaanilooming iseloomustab jõuliselt üht iselaadset, *kirjutamisvõimalikkuse* ja *kirjutamisparatamatuse* ühildamatusel põhinevat arusaama kirjutaja kestavast seisundist, sundusest või kutsumusest. Alles niisuguse sunduse või kutsumuse väljajoonistamise kaudu jõuan selleni, kuidas Mihkelsoni romaanid toimivad lepitavalt (kirjandus)ajaloolisel tasandil. Mihkelsoni proosaloomingu seniseid kirjandusteoreetilisi läbirääkimisi arvesse võttes ei kulge see arutelu ilmselt ootus- või harjumuspäraselt trajektoori pidi: teoreetiliseks lähtealuseks ei ole omaeluloolised tõlgendused, trauma-ega

mäluteooriad, psühhoanalüüs ega postkolonialism, vaid peasjalikult teoste tekstipoeetikas vahetult antu. Mihkelsoni romaani looming on hea näide kirjutaja raskepärase kutsumuse, jutustajahääle mitmusliku poeetilise loomuse ning minajutustaja sisemise ummikseisu põhjatuse mitmetasandilisest homogeenisest ühesusest – hea näide sellest, kuidas kirjandus lepib *vahetu tekstilise elluviiduse* enesena.

Kirjanduslikku kirjutamist kui keelelise lausumise luhtumise lepitust iseloomustab siinse arutluse neljas peatükk „Kirjandus ja tundmatu: Luugi lause lepitav toime”. Selles peatükis on lähema vaatluse all üksus, mida nimetan Luugi lauseks – Erkki Luugi loomingus läbivalt esinev iselaadne lausetüüp, mis vähima võimaliku mõtestatava osutuse kaudu keelevälisele maailmale võimaldab keelelise lausumise loomust uurida millegi iseeneses puhtana. Luugi lauset kirjeldades tuginen esmalt suuresti Jaanus Adamsoni artiklile „Erkki Luuk: tähenduse ohverdaja”, Aare Pilve artiklile „Kohvilektüür. Subsistentsialistlikust lausest” ja Erkki Luugi enese artiklile „Autori surm jms”. Uurin Luugi lause taustal keelelise väite näilise autoritaarsuse ja keeleliste vahendite kõikevõimaldavuse ehk nende tinglikkuse vahelist ühildamatust kui omalaadset paratamatuse ja võimalikkuse vahelist lõhet. Selle lõhe taustale asetan täiendava sissevaate tegemise eesmärgil uuesti Jaan Unduski mõttearenduse keelest, vaikusest ja keelelisest vakatusest, mida käesoleva arutluse esimese peatüki alguses võtan mõneti enesestmõistetava lähtealusena, ning mõningad enamlevinud kirjandusteoreetilised mõisted (nauding ja mõnu) või filosoofilised kategooriad (loomult Uus ja järgmine uus), et jõuda lõpuks keelelise vakatusmomendi õonestava, kuid lepitava toime iseloomustamiseni.

Siinse arutluse lõpetab lühema väljajuhatusena mõtisklus „Vaikiva kirjutaja võimelisusest”, mis kannab töö kirjandusfilosoofilises osas kirjeldatud võimalikkuse ja paratamatuse vahelise pingevälja veel ühe võimaliku rakenduskontekstina üle kirjutaja *seesmise võimelisuse* tasandile ning viib selle tasandi seejärel tähenduslikku konstellatsiooni vaikiva kirjaniku kirjandusloolise kujundiga. Uurin paralleelselt kirjandusloolist retoorikat, mis kirjeldab Betti Alveri poliitilistel põhjustel tekkinud loomepausi, ning Giorgio Agambeni Aristotelesel põhinevat käsitlust võimelisusest kui esmajoones võimelisusest *mitte tegutseda*, et osutada lõpuks tekkinud konstellatsioonis peituvale sümboolsele topeltlepitusele: ühelt poolt sellele, kuidas kirjanduslood püüavad Alveri sunnitud loomepausi lepitada vaikiva kirjaniku kujundi loomise kaudu, ning teiselt poolt sellele, kuidas see kujund ise tagab ühe komponendina kirjandusloole kui ühele (rahvus)narraatiivile tema järjepidevuse.

*

Ülaltoodud liigenduse vahetul elluviimisel olen järginud kolme metodoloogilist printsiipi, iseärasust või sundust, mis vajavad siinkohal selgitamist.

(1) Võimalikkuse ja paratamatuse vahelist pingevälja, millega käesolev uurimistöö kirjandusliku kirjutamise vaatepunktist tegeleb, iseloomustab vahest ilmekaimalt (Henri Bergsonist inspireeritud) küsimus „Miks pigem see kui teine asi?“. Miks (on juhtunud) just see, aga mitte miski muu? Kahetsusttekitav suutmatuse vastata sellele küsimusele toimib edasist arutlust *sisuliselt jõustava* põhimise suutmatusega, kuid ühtlasi avaldub see suutmatuse ka ühes metodoloogiasse puutuvast võimatusest: ei ole võimalik täienisti põhjendada, miks ühe või teise kirjandusteose ainuomase näoilme avamiseks on valitud (või on sattunud) just nimelt see, aga mitte mõni teine ühe või teise kirjutaja mõte; nagu ei ole võimalik ka lõpuni põhjendada, miks ühe või teise filosoofilise mõtte ilmesutamiseks või selgitamiseks sobib just nimelt see, aga mitte mõni teine kirjanduslik näide. Võiks öelda, et ehkki siinsel uurimisel on oma kindel sisemine struktuur ning oma lineaarne arendus, on see kirjutatud sihipärase teoreetilise brikolaazi meetodil, millel ei puudu oma kindel printsiip või põhjendus. Mitmesuguste olemasolevate mõtete täpsed sõnastused ei ole siin kokku sõlmitud üksnes puhtjuhuliku seosliku lihtsobivuse pärast, vaid üksteise vastastikuse tugevdamise, igaühes varjuloleva tähenduspotentsiaali esiletoomise ning viimasel piirjoonel ka uue tähendusliku koosluse loomise eesmärgil. Selle uue koosluse ja üksikute täpsete sõnastuste vahelist seost võiks võrrelda tähtkujuga ja tähtede vahelise seosega:

Tähtkujud eksisteerivad mõnes mõttes objektiivselt, ent ometi ei sisaldu nad mingil viisil üksikutes tähtedes, samas aga tunneme iga üksiku tähe ära just sellesse konkreetse tähtkujusse kuuluvast tähena. Me võime tähistaevasse vaadata ja tähti näha, ilma et sealjuures oskaksime neist tähtkujusid ära tunda, sest alles siis, kui oleme õppinud tähtkujusid nägema, muutub tähistaevas meie jaoks loetavaks ja esitab ennast meile mingit laadi mõistetavuses ja liigendatuses.⁵

5 T. Lott, Walter Benjamin. – 20. sajandi mõttevoolud. Toim E. Annus. Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009, lk 577.

Toomas Lott kasutab seda tähistava võrdkuju, et tuua välja, kuidas Walter Benjamini jaoks seostuvad ideed (tähtkujud) ja asjad (tähed). Benjamin, kelle ajaloo filosoofilistest mõtetest olen saanud mõningal määral inspiratsiooni siinse uurimuse sisulisel küsimusepüstitusel, jääb niisiis mingis mõttes ka uurimuse metodoloogilisele horisondile: võiks öelda, et erinevate teoreetiliste mõttekatkete *täpsed sõnastused*, mida olen kasutanud, on selle arutluse kontekstis nagu *asjad* ning tulemuseks saadud brikolaaž ise pretendeerib *idee* staatusele.⁶

(2) Sellesama kirjutusprintsiibiga mõnevõrra kooskõlastatult lähtun kirjanduslike nähtuste analüüsil nii palju kui võimalik Benjaminilegi süm-paatselt *immanentse kriitika* põhimõttest. Teisisõnu, püüan kirjandusteoseid tõlgendades lähtuda esmajoones nende eneste tekstipoeetikas *vahetult antust* ehk nende individuaalsest näoilmeist ning vältida lugemisel kõikvõimalike väliste kriteeriumite ehk kõige ranges mõttes teksti juurde mittekuuluvat (näiteks autoriinstitutsiooni ja sellega paratamatult kaasnevat) määravat või muundavat pealesurumist.⁷ Seda põhimõtet on lihtsam arvestada Erkki Luugi loomingut käsitledes, sest Luuk on ise teinud piisavalt palju selleks, et end teadlikult autoriinstitutsioonist kaugendada, kuid märksa keerulisem Ene Mihkelsoni puhul, kelle teoste (enesestmõistetavalt) rahvusajaloolistele tähendustele kalduv vastuvõtt kipub nendes teostes vahetult antut oma kindlal moel üle värvima. Immanentse kriitika põhimõtte järgimist – kirjanduse uurimist rangelt *kirjanduse enesena* – põhjendab esmajoones nihe, mille järgnev arutelu viib sisse tegelikkuse ja väljamõeldise harjumuspärasesse vahekorda: väljamõeldise ümberasetamine millegi tegelikkusele näiliselt vastanduva kohalt tegelikkust võimaldava komponendi kohale tingib vajaduse vaadelda seda komponenti n-ö iseeneses ja iseenesena.

(3) Eelnevad kaks põhimõtet (ning eelkõige esimene põhimõte, erinevate mõttekatkete *täpse sõnastuse* järjekindel korduv käsitlemine „asjadena”) viivad ka kolmandani: metafoorse alatooniga väljendite järjekindla korduvkasutamiseni *mõistetena*. Järgnevas arutelus selgitavad mitmed mõisted (näiteks *immanentsus*) end muu hulgas ka oma korduva esinemise kaudu eri kasutus kontekstides: nii nagu mõne mõiste

6 Benjamini metodoloogilistele tõekspidamistele teen ka ühe vahetu kummariduse: kolmandas peatükis ära toodud kogum iseloomulikke näiteid Ene Mihkelsoni proosaloomingust on ülesehituses saanud inspiratsiooni Benjaminini „Pariisi passaažide” (*Das Passagen-Werk*, 1927–1940) üldisest ülesehitusest.

7 Laiemat ülevaadet Benjaminini immanentse kriitika põhimõttest vt R. Wolin, Walter Benjamin. *An Aesthetic of Redemption*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1994, lk 43–45.

iga järgmine määratluspüüd satub võrdlusesse alati juba olemasoleva (vähemalt intuiitiivse) eelteadmisega selle mõiste tähenduse kohta ning lisab sedaviisi midagi selle mõiste eksisteerivasse tähenduskehandisse, võivad mõistete tähenduslikud tagamaad või üksiknüansid selgineda ka võrdlevate üldistuste kaudu, mis tuletatakse nende kasutuskontekstide paljususest, n-ö erinevatest kõõrdpilkudest, mis ühele ja samale asjale on heidetud. Edasises arutluses omandavad erisuguste, juba olemasolevate sõnastuste sihipärase omavahelise sidumise kaudu mõiste staatuse ka mitmed metafoorse alatooniga väljendid, mis siis end korduvkasutuse kaudu eri kontekstides täiendavalt selgitama hakkavad. Niisugused väljendid on järgnevas uurimuses näiteks „vakatus”, „ainitus”, „viga, mida tehakse”, „naiivne, algne ja vahetu staadium”, „asjade iseeneslik helendamine”, „luhtamine”, „lepitus”, „tegelikkuse spektraalne ülejääk”, „varemed”, „välgusähvatus”, „nimetu kurbus”, „silmapilgu vai”, „töö üksindus”, „läbi isiku põhja minev ärakasutamine”, „keeleline põrgu”, „vaikiv luuletaja” ja veel paljud teised.

Õeldakse, et (tava)keel on surnud metafooride kalmistu. Kui seda uskuda, ei saa metafoori mingil juhul pidada pelgalt poeetiliseks kaunistuseks: just metafooride väsimine põhistab (tava)keelelist lausumist. Selleks et kirjeldada kõige põhimisemate kategooriate (näiteks tegelikkuse, väljamõeldise, võimalikkuse ja paratamatuse) olemust või toimet – st niisuguste kategooriate toimet, mille raames (tava)keel end kehtestab –, tuleks siseneda keeleruumi, kus metafoorid „on veel elus”. Just metafoorse alatooniga väljendite elustav kasutamine mõistetena avab nende kategooriate kirjeldamiseks võib-olla uue välja. On asju, mis iseeneses eksisteerivadki vaid täienisti läbitungimatu ja üksnes igavesti lähenetava ideemetafoori kujul ning mida ei saa kadudeta tavakeelde tagasi tõlkida. Seejuures ei tulene see tõlkimatus mitte niivõrd nende asjade eneste seesmisest loomusest, kuivõrd vältimatusest, mis kaasneb metafoori lõikumisega (tava)keelelisse tegelikkusesse. Kui ideemetafoor kord juba loodud on,

ei saa [selle] tähendust tema „tõelisele” referendile taandada: ei piisa sellest, et ära näidata *tegelikkus*, millele metafoor osutab; kui metafoorne vahetus on täide viidud, kummitab seda tegelikkust ennast igavesti metafoorse sisu tontlik *reaalne*.⁸

Just selle tontliku reaalse pärast ei ole ma edasises uurimuses metafoorse alatooniga mõistetest loobunud.

8 S. Žižek, *The Parallax View*. Cambridge, London: The MIT Press, 2006, lk 169.

*

Küsimises selle järele, kuidas väljamõeldis toimib, ei ole loomulikult midagi uudset. Juba kohalikust kirjandusteaduslikust või kirjandusfilosoofilisest kontekstist võib leida teisi samalaadset küsimusepüstitust või küsimiseelistustest lähtuvaid uurimusi. Sellest vaatepunktist on käesoleval uurimistööl mõningane sugulusside näiteks Arne Merilai keelefilosoofial ja kõneaktide teorial põhineva „Pragmapoeetikaga”, mis oma kulminatsioonis, *kahe konteksti teoorias*, iseloomustab fiktsionaalse lausungi eripärasid võrreldes mittefiktsionaalse lausungiga ning ilmestab seeläbi samuti väljamõeldise seesmist toimemehhanismi. Merilai uurimus näitab, kuidas kunstilise väljamõeldise vastuvõtul vaheldub tähelepanu kitsama, keelelis-semantilise, ning laiema, semantilis-pragmaatilise konteksti vahel; sellele vastavalt vaheldub ka kujutluslik uskumine tegeliku uskumisega: „kord mängult usutakse, kord eemal dutakse fiktsioonist, jälgimaks pigem stilistilist mängu.”⁹ Niisugune lugemiskirjeldus läheneb kirjandusele siinse uurimisega võrreldes pisut erineval (kuid paralleelsel) tasandil, ent kätkeb endas varjatult olulist eristust üldise väljamõeldise ning kitsama kirjandusliku väljamõeldise vahel, mis jääb lõppkokkuvõttes ka käesoleva arutluse horisondile.

Teine siinse arutlusega rööbiti kulgev uurimus võiks olla Margit Sutropi antropoloogilisest pöördest lähtuv „Fiktsioon ja kujutlusvõime. Kirjanduse antropoloogiline funktsioon” (*Fiction and Imagination. The Anthropological Function of Literature*, 2002), mis määratleb kirjandust eelkõige just selle igapäevase vajalikkuse loomuse väljajoonistamise kaudu ning otsib retseptiooniesteetilisest vaatepunktist vastuseid küsimustele „Mis teeb väljamõeldisest väljamõeldise?”, „Mis on ainulaadset meie reaktsioonis väljamõeldisele?”, „Mida tähendab ette kujutada?” jm. Sutropi uurimus sarnaneb küsimiseelistuselt täpselt siinse uurimisega – ka siin tõdetakse asjaolu, et kirjandust või väljamõeldist on võimalik määratleda esmajoones funktsionalistlikult, selle toime uurimise kaudu.¹⁰ Ent Sutropi uurimus viib selle funktsionalismi ellu mõnevõrra erineval väljal. Sutrop ei tegele Wolfgang Iseri ja Kendall L. Waltoni eeskujul

9 A. Merilai, Pragmapoeetika. Kahe konteksti teooria. *Studia litteraria estonica* 6. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2003, lk 16.

10 Sutropi raamatu sissejuhatav peatükk kätkeb endas üldse head ja laiapõhjalist ülevaadet väljamõeldise ja kirjanduse määratlemisega seotud problemaatikast. (Vt M. Sutrop, *Fiction and Imagination. The Anthropological Function of Literature*. Paderborn: Mentis, 2002, lk 13–16; iseäranis lk 13: „Mitte kõik kirjandusteosed ei ole fiktsionaalsed ning mitte kõik fiktsioonid ei ole kirjanduslikud. Kirjanduse mõiste ja fiktsiooni mõiste peamine erinevus seisneb selles, et kirjandusest räägitakse nii kirjeldavas kui ka hinnangulises mõttes (kirjandus kui „hea kunst”), sõna „fiktsioon” kasutatakse aga peaaegjalikult kirjeldavas mõttes.”)